

Απάντηση σε Βιβλιοκρισία

Γεώργιος Α. Ζάχος

Κέντρο Ερεύνης της Αρχαιότητας, Ακαδημία Αθηνών
gzachos@academyofathens.gr

Απάντηση στο Rönnlund, R. 2023. Βιβλιοκρισία: *Tabula Imperii Romani, J34-Athens: Thessaly*, του G.A. Zachos. *AURA* 6:319–24.

Κάθε κριτική βιβλίου ή άρθρου προφανώς είναι ευπρόσδεκτη, αλλά εκφράζει τις απόψεις του συγγραφέα της. Προϋποθέτει, όμως, ο τελευταίος να γνωρίζει καλά το αντικείμενο του κειμένου που κρίνει. Ο Robin Rönnlund είναι αναμφίβολα ένας πολύ καλός γνώστης της ιστορικής τοπογραφίας της περιοχής της Θεσσαλίας, όπως αποδεικνύει το έργο του (Rönnlund 2023), και τον ευχαριστώ για την λεπτομερή κριτική του.

Ωστόσο, επειδή ο τόμος της Θεσσαλίας αποτελεί μέρος της σειράς *Tabula Imperii Romani* (TIR) και έχουν εκδοθεί άλλοι 6 τόμοι, καλό είναι να διευκρινισθούν κάποια ζητήματα σχετικά με τη σειρά.

Η μορφή του τόμου της Θεσσαλίας (βιβλιογραφία, μορφή καταλόγου, χρήση συστημάτων UN / ELOT κ.λπ.), στην οποία ασκεί κριτική ο R.R., είναι απολύτως όμοια με την μορφή των υπολοίπων 5 τόμων που εκδόθηκαν μετά την επανέναρξη του προγράμματος πριν από περίπου 15 χρόνια (Karvoniς και Mikedaki 2012· Antoniadis 2016· Karvoniς 2016· Zachos 2016· Mikedaki 2019).

Το πρώτο τεύχος (Anramea και Karanastasi 1993) που εκδόθηκε για τον ελλαδικό χώρο δεν έχει στη σύλληψή και στη μορφή του ομοιότητες με τους επόμενους τόμους. Από τα μέσα της πρώτης δεκαετίας του 21ου αιώνα, η Ακαδημία Αθηνών, ακολουθώντας τις κατευθυντήριες γραμμές της συνάντησης των εκπροσώπων της *Tabula Imperii Romani* στην Μαδρίτη (2000), άλλαξε την μορφή των τόμων, δίνοντας ιδιαίτερη σημασία και στον κατάλογο που δεν ήταν πλέον απλό συμπλήρωμα του χάρτη. Έτσι, το πρόγραμμα από χαρτογραφικό μετατράπηκε στην ουσία σε τοπογραφικό. Στις κεντρικές αυτές επιλογές συμμορφώθηκαν οι συγγραφείς των τόμων.

Όπως φαίνεται στον τόμο που εκδόθηκε το 2012 για τα νησιά του Αιγαίου Πελάγους (Karvoniς και Mikedaki 2012), η Ακαδημία Αθηνών αποφάσισε την λεπτομερή καταγραφή όλων των στοιχείων που υπήρχαν και όχι την συγγραφή περιληπτικών λημμάτων. Έτσι, αποφάσισε να συμπεριλάβει όχι μόνο τις δευτερογενείς μελέτες, αλλά και τις πρωτογενείς, δηλαδή τις ανασκαφικές αναφορές που σε πολλές περιοχές είναι στην πλειοψηφία του το πλέον του 1,5 αιώνα έργο των αρχαιολόγων της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας και της Αρχαιολογική Εταιρείας, μέσα από την λεπτομερή αποδελτίωση του Αρχαιολογικού Δελτίου και των Πρακτικών της Αρχαιολογικής Εταιρείας. Αυτή η εργώδης προσπάθεια ασφαλώς και θα απέβαινε εις βάρος της συνεκτικότητας του κειμένου, αλλά τα πλεονεκτήματα ήταν περισσότερα, και τα οφέλη, αν και μακροπρόθεσμα, ποικίλα και ορατά. Ο χρήστης μπορεί πλέον να αντλήσει από το λήμμα την πληροφορία, την πρωτογενή και δευτερογενή βιβλιογραφία για τα ευρήματα της Ρωμαϊκής περιόδου, όποιας θέσης τον ενδιαφέρει, και να την αξιοποιήσει, όπως εκείνος νομίζει. Συνεπώς, ας μου επιτραπεί να θεωρήσω την κριτική στην μορφή των λημμάτων της TIR ζήτημα προσωπικής αισθητικής.

Η παραπάνω επιλογή είχε επίδραση όχι μόνο στην μορφή του κειμένου, αλλά και στη γεωγραφική κάλυψη κάθε τόμου. Ήταν πρακτικά αδύνατον ο χάρτης J34, που καλύπτει γεωγραφικά όλη την περιοχή από την Θεσσαλία και την Ήπειρο, μέχρι την Πελοπόννησο, τα Ιόνια νησιά και μέρος του Αιγαίου Πελάγους, να εκδοθεί σύντομα και να ταυτόχρονα να περιέχει όσο το δυνατόν πιο επικαιροποιημένες πληροφορίες, όπως τελικά συνέβη. Για αυτό αποφασίστηκε να γίνει κατά εθνολογικές περιοχές. Αυτός είναι ο λόγος που η Αινίδα, η Αχαΐα Φθιώτιδα, η Μαλίδα και η χώρα των Οιταίων δεν συνεξετάστηκαν με την περιοχή της Θεσσαλίας, αλλά με τις υπόλοιπες εθνολογικές περιοχές της κοιλάδας του Σπερχειού, όπως αναφέρεται στην εισαγωγή (Zachos 2016). Εξάλλου, μπορεί τα παραπάνω έθνη να εντάσσονταν στους περίοικους της Θεσσαλίας, αλλά οι περιοχές τους γεωγραφικά δεν ανήκουν στη Θεσσαλία. Μόνο μέρος της Αχαΐας Φθιώτιδας ανήκει γεωγραφικά στη Θεσσαλία και για αυτό ο χάρτης της συμπεριλήφθηκε ως συμπλήρωμα στον τόμο της. Σαφώς, η ένταξή τους θα ωφελούσε τον τόμο αλλά αυτό ήταν πρακτικά ανέφικτο.

Για την μεταγραφή των αρχαίων και σύγχρονων τοπωνυμίων ή και τουρκωνυμίων με λατινικούς χαρακτήρες (Ph ή F για το Φ κ.λπ.) ή για την δήλωση του μακρού φωνήεντος (Phthiotis και Phthiōtis) δεν υπάρχει λόγος διευκρινίσεων περισσότερων από αυτές που αναφέρονται στις εισαγωγές των παλαιότερων τόμων της TIR (Antoniadis 2016). Μία προσεκτική ματιά στα λήμματα των αρχαίων τοπωνυμίων όλων των τόμων, είναι αρκετή για να το διαπιστώσει κανείς.

Όσον αφορά στην ένταξη ή μη των τοπωνυμίων που απαντούν στην αρχαία γραμματεία των Ρωμαϊκών χρόνων (κυρίως στον Τίτο Λίβιο ή τον Στράβωνα), πρακτική της TIR είναι να καταγράφονται στα εισαγωγικά κείμενα κάθε περιοχής ή και στον κατάλογο (ανάλογα με την περίπτωση) όλα τα τοπωνύμια που αφορούν τη γεωγραφία ή τοπογραφία της Ρωμαϊκής περιόδου σε κάθε τους μορφή, ασχέτως εάν η έρευνα τα θεωρεί υπαρκτά ή όχι, ταυτίζονται, ή έχουν εντοπισθεί ευρήματα των Ρωμαϊκών χρόνων. Δεν είναι λίγες οι περιπτώσεις που η αρχαιολογική έρευνα αποκάλυψε με την πάροδο του χρόνου ίχνη οικιστικής δραστηριότητας σε αρχικά θεωρούμενες εγκαταλειμμένες στην Ρωμαϊκή περίοδο θέσεις. Όσο για τις διπλές ή και τριπλές καταγραφές τοπωνυμίων (με το/τα πιθανολογούμενο/α αρχαίο/α όνομα/τα και με το/α σύγχρονο/α), οφείλονται στην αβέβαιη ή διαφορετική στη βιβλιογραφία ταύτισή τους (κάθε καλός γνώστης της τοπογραφίας της Θεσσαλίας, όπως ο R.R., αντιλαμβάνεται το πρόβλημα), όπως στην περίπτωση του Βλοχού. Με αυτούς τους τρόπους μειώνεται –όσο το δυνατόν– η πιθανότητα κάποιο τοπωνύμιο της αρχαίας γραμματείας να μην συμπεριληφθεί στον κατάλογο, λόγω της άποψης του συγγραφέα ότι είναι εσφαλμένο (αυτό βέβαια δεν απαγορεύει στον τελευταίο να το κρίνει ως τέτοιο) ή να παραληφθεί η αναφορά του στο λήμμα μίας θέσης λόγω διαφορετικής ταύτισης (βλ. Zachos 2016, s.v. Kyrasissi-Kokkinonrachos στην Ανατολική Λοκρίδα, Oiantheia στη Δυτική Λοκρίδα· Zachos 2021, s.v. Euhydrion (Chtouri) και Krini κ.λπ.). Να θυμίσω ότι είναι συνήθης τακτική άλλων τοπογραφικών έργων να συμπεριλαμβάνουν ακόμη και τοπωνύμια που προέρχονται αποκλειστικά από το έργο του Στέφανου Βυζάντιου, μεγάλου επινοητή εθνικών, κατά τον L. Robert.

Όσον αφορά στον παρόντα τόμο, η αρχαία διαίρεση σε τετράδες μπορεί να μην ισχύει διοικητικά για όλη την περίοδο, όπως σωστά επισημαίνει ο R.R., αλλά σαφώς ισχύει για την πρώιμη Ρωμαϊκή περίοδο, όπως το παραδέχεται και ο ίδιος. Η διαίρεση προτιμήθηκε, καθώς η σύγχρονη διαίρεση αφενός δεν αρμόζει για ένα έργο ιστορικής τοπογραφίας, αφετέρου δε, δεν θα επέτρεπε στον χρήστη να αντιπαραβάλλει την ιστορική τοπογραφία των Ρωμαϊκών χρόνων με εκείνη των προηγούμενων περιόδων.

Η χρήση της σύγχρονης διαίρεσης που προτείνει ο R.R. (κατά νομό γράφει, αλλά μάλλον εννοεί περιφερειακή ενότητα, αφού με το πρόγραμμα Καλλικράτη καταργήθηκαν οι νομοί) δεν έχει θέση στη αρχαία τοπογραφία. Πολλές σύγχρονες περιφερειακές ενότητες δεν έχουν καμία σχέση με την αρχαία τοπογραφία (λ.χ. Φωκίδα, Μαγνησία). Η σύγχρονη διοικητική διαίρεση είναι μία εύκολη λύση που σε γλιτώνει από σφάλματα (αφού τα αρχαία όρια των εθνολογικών περιοχών δεν είναι γνωστά), αλλά δεν προσφέρει κάτι στην μελέτη της περιόδου. Παρ' όλα αυτά, και αυτή η σύγχρονη διαίρεση υπάρχει στους τόμους της TIR μέσα από τα πολλά επίπεδα (5) τοπογραφικής σήμανσης κάθε τοπωνυμίου [αρχαίο τοπωνύμιο (όπου υπάρχει), σύγχρονο τοπωνύμιο ή και τοπωνύμιο εποχής Τουρκοκρατίας, δήμος, περιφερειακή ενότητα, αρχαία εθνολογική ενότητα/

περιοχή],¹ χωρίς να καταργείται η βασική διαίρεση με βάση την ιστορική τοπογραφία, όσο δύσκολο κι αν είναι το τελευταίο. Η εγκατάλειψη της αρχαίας διαίρεσης προς όφελος της νεότερης διοικητικής διαίρεσης σε ένα τόμο ιστορικής τοπογραφίας δεν είναι δόκιμη. Εξάλλου, η επιθυμία του R.R. να γίνει η διαπραγμάτευση της Θεσσαλίας κατά «νομό» έρχεται σε ευθεία αντίθεση με την άποψή του ότι θα έπρεπε να συνεξετασθεί στον συγκεκριμένο τόμο η Αινίδα, η Αχαΐα Φθιώτιδα, η Μαλίδα και η Οιταία, αφού σε αυτή την περίπτωση θα έπρεπε να συμπεριληφθεί ολόκληρη η διοικητική ενότητα της Φθιώτιδας, μαζί δηλαδή με την αρχαία Δωρίδα, την Οπούντια και Επικνημίδια Λοκρίδα και τμήμα της Φωκίδας.

Όσο αφορά την Εισαγωγή του τόμου της Θεσσαλίας, που διαφέρει από τους προηγούμενους, φιλοδοξία του συγγραφέα του ήταν να προσφέρει, εκτός από έναν κατάλογο θέσεων, και μία σύνοψη όσων περισσότερων πτυχών της ιστορίας της Ρωμαϊκής Θεσσαλίας, όχι, όμως, μία εκτενή διαπραγμάτευση κάθε μίας από αυτές, αφού κάτι τέτοιο δεν είναι εφικτό, ούτε στόχος του έργου. Υπάρχουν ειδικές μελέτες για αυτά τα ζητήματα, τις οποίες μπορεί κανείς να αναζητήσει ανάμεσα στους τίτλους της πλούσιας βιβλιογραφίας, η οποία έχει ενσωματωθεί σε κάθε μία από τις ενότητες. Στον τόμο της TIR της Θεσσαλίας (αλλά και στους άλλους τόμους), έχει ενσωματωθεί όλη η βιβλιογραφία από τον 19ο αιώνα μέχρι και την έκδοση του τόμου, αλλά και ανέκδοτες μελέτες. Αλλά, και εδώ κάποιες παρατηρήσεις δεν ευσταθούν. Για παράδειγμα, η ενότητα για το «οδικό δίκτυο» δεν είναι ουσιαστικά μία περίληψη του έργου των Decourt και Mottas (1997). Έχει αξιοποιηθεί το ερευνητικό έργο και άλλων, όπως για παράδειγμα του πρόωρα χαμένου Γιάννη Πίκουλα, καθηγητή του ΙΑΚΑ του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας, στο ορεινό ΒΔ τμήμα, ή των Helly και Bouchon για το κομμάτι Τέμπη-Λάρισα της οδού που απεικονίζεται στην *Tabula Peutinger*.

Σχετικά με την μορφή της βιβλιογραφίας (όνομα συγγραφέα, μέρος του τίτλου και κατηγοριοποίηση με όσο το δυνατόν αύξουσα χρονολογική σειρά), είναι παρόμοια με των προηγούμενων τόμων. Στους πολύ-επίπεδους τόμους του ελληνικού προγράμματος υπάρχουν τρεις βιβλιογραφίες: η γενική στην αρχή του τόμου, η βιβλιογραφία της περιοχής και η ειδική βιβλιογραφία κάθε λήμματος. Φυσικά, υπάρχουν επικαλύψεις μεταξύ τους, επειδή κάθε μία εξυπηρετεί διαφορετικό σκοπό. Ασφαλώς και θα μπορούσε να έχει κανείς διαφορετική άποψη ως προς τη δομή της, αλλά η διαπίστωση ότι δεν μπορεί ο χρήστης να εντοπίσει τα έργα δεν ισχύει.

Η TIR από το 2012 μέχρι σήμερα έχει προσφέρει μέσα από την έκδοση 6 τόμων μερικές χιλιάδες θέσεις και τοπωνύμια (πάνω από 350 στην περίπτωση της Θεσσαλίας) στη μελέτη της τοπογραφίας των Ρωμαϊκών χρόνων. Οι επιλογές (επιστημονικές και μορφολογικές) που έχουν γίνει είναι ανοικτές στην κριτική. Θα ήταν καλό, όμως, όσοι κρίνουν το έργο, να λάβουν υπόψη τους τον πολυεπίπεδο πλέον χαρακτήρα του. Στη σημερινή πολύπλοκη μορφή τους, οι τόμοι της TIR, μετά από μία εργώδη προσπάθεια των συγγραφέων τους, προσφέρουν πλέον το σύνολο των στοιχείων που υπάρχουν μέχρι την έκδοσή τους (τοπωνύμιο, διοικητική διαίρεση, αρχαία γραμματεία, περιγραφή θέσης, ευρήματα, συγκεκριμένες ανασκαφικές παραπομπές, χρονολογήσεις, βιβλιογραφία), και όχι απλά μια περίληψη της πληροφορίας, ώστε ο χρήστης να μπορεί να αξιοποιήσει αυτά τα στοιχεία όπως εκείνος επιθυμεί. Φυσικά, τα ιστορικά συμπεράσματα που θα εξάγει κάθε χρήστης του τόμου προφανώς και θα είναι διαφορετικά, αλλά αυτό δεν είναι και το ζητούμενο;

Το πρόβλημα του προγράμματος της TIR δεν βρίσκεται στις όποιες «ασυνέπειες» ή τυπογραφικά σφάλματα διακρίνει κάποιος –τα οποία ασφαλώς και υπάρχουν– ή στην μορφή που κάποιος θα θεωρούσε περισσότερο λειτουργική (εξάλλου η ευρεία χρήση των τόμων του ελληνικού προγράμματος σε επιμέρους μελέτες και σε άλλα διεθνή προγράμματα μάλλον το αντίθετο αποδεικνύει), αλλά σε δύο άλλα ζητήματα: α) στο πως οι χάρτες που παράγονται από ομάδες σε όλη την Ευρώπη θα ενοποιηθούν σε έναν χάρτη της Ρωμαϊκής αυτοκρατορίας (το φιλόδοξο ζητούμενο του Crawford) ή τουλάχιστον πως αυτό θα επιτευχθεί σε εθνικό επίπεδο και στην συγκεκριμένη περίπτωση στους χάρτες του ελλαδικού χώρου και, φυσικά, β) πως θα επικαιροποιούνται τα δεδομένα. Πάνω σε αυτά τα δύο ζητήματα εργαζόμαστε στο πρόγραμμα *Tabula Imperii Romani* της Ακαδημίας

1 Για αυτό τον λόγο, οι διορθώσεις του R.R. ότι ο Άτρακας δεν ανήκει στη σύγχρονη διοικητική ενότητα Φαρκαδώνας, αλλά σε εκείνη της Λάρισας, και αντίστοιχα τα Παλιάμπελα ανήκουν στην διοικητική ενότητα Παλαμά και όχι των Σοφάδων, είναι ευπρόσδεκτες.

Αθηνών, παράλληλα με την έκδοση των χαρτών και των καταλόγων των περιοχών του ελλαδικού χώρου που ακόμη υπολείπονται, μισό αιώνα μετά την έναρξη του προγράμματος. Τα αποτελέσματα της προσπάθειας θα είναι σύντομα ορατά.

Η επιλογή, στις αρχές του 21ου αιώνα, από την TIR-Greece της λεπτομερούς καταγραφής όλων των πληροφοριών, αντί μιας σύνοψης των δεδομένων, μας επιτρέπει σήμερα να εισάγουμε το πλήθος αυτών των στοιχείων στα σχετικά πεδία βάσεων δεδομένων και σύντομα όλα τα στοιχεία θα είναι διαθέσιμα σε όλους τους ερευνητές των Ρωμαϊκών και Ύστερων Ρωμαϊκών χρόνων. Αλλά σε αυτά τα ζητήματα θα επανέλθουμε σύντομα.

Η κριτική του R.R., αν και δεν λαμβάνει υπόψη τις ιδιαιτερότητες του ελληνικού τμήματος του προγράμματος της TIR, αποδείχθηκε ιδιαίτερα γόνιμη, γιατί έδωσε την αφορμή να δοθούν οι παραπάνω διευκρινήσεις. Είμαι βέβαιος ότι τα στοιχεία της TIR θα τον βοηθήσουν στο έργο του στη Θεσσαλία.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Antoniadis, V. 2016. *Tabula Imperii Romani, J34-Athens: Epirus*. Αθήνα: Ακαδημία Αθηνών.
- Avramea, A. και Karanastasi, P. 1993. *K 35, Istanbul, I: Philippi*. Αθήνα: Ακαδημία Αθηνών.
- Decourt, J.-Cl., και Mottas, Fr. 1997. «Voies et milliaires romains de Thessalie». *BCH* 121:311–54.
- Karvonis, P. 2016. *Tabula Imperii Romani, J34-Athens: Attica*. Αθήνα: Ακαδημία Αθηνών.
- Karvonis, P., και Mikedaki, M. 2012. *Tabula Imperii Romani, J 35, Smyrna, I: Aegean Islands*. Αθήνα: Ακαδημία Αθηνών
- Mikedaki, M. 2019. *Tabula Imperii Romani, J34-Athens: Boeotia*. Αθήνα: Ακαδημία Αθηνών.
- Rönnlund, R. 2023. *The Cities of The Plain Urbanism in Ancient Western Thessaly*. Oxford: Oxbow Books.
- Zachos, G. 2016. *Tabula Imperii Romani, J34-Athens: Achaia Phthiotis, Malis, Aenis, Oitaia, Doris, Eurytania, East and West Locris, Phokis, Aitolia, Akarnania*. Αθήνα: Ακαδημία Αθηνών.
- _____. 2021. *Tabula Imperii Romani, J34-Athens: Thessaly*. Αθήνα: Ακαδημία Αθηνών.